

DOI: 10.33663/0869-2491-2025-36-186-194

УДК 340.1

Н. О. КЛЕЩЕНКО,
кандидат юридичних наук*
ORCID: 0000-0002-4317-1470

КЛАСИФІКАЦІЯ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА: СУТІСНІ ТА ЗМІСТОВІ ВИМІРИ

У статті характеризуються різні класифікації форм реалізації права з огляду на трансформаційні процеси, що нині відбуваються в суспільстві. Різноманітність класифікацій зумовлена такими факторами, як багатогранність правових норм, специфіка правових відносин, відмінність у механізмах реалізації права тощо. Констатується, що через правореалізацію досягаються різноманітні правові, політичні, економічні, соціальні та інші цілі.

Ключові слова: реалізація права, форми реалізації права, дотримання права, виконання права, використання права, застосування права.

Kleschenko Natalia. Classification of forms of realization of law: essential and meaningful dimensions

The article characterizes various classifications of forms of law implementation in view of the transformation processes currently taking place in society. Such a variety of classifications is due to such factors as the multifaceted nature of legal norms, the specificity of legal relations, and the difference in mechanisms for implementing law. It is stated that various legal, political, economic, social, and other goals are achieved through law implementation.

Key words: law implementation, forms of law implementation, compliance with law, execution of law, use of law, application of law.

Постановка питання. З огляду на необхідність забезпечення справедливості та правопорядку в суспільстві питання, пов'язані з реалізацією права, є завжди актуальними, адже саме реалізація дає змогу забезпечити верховенство права, захищати права, свободи та законні інтереси громадян, підтримувати демократичні процеси в державі та зміцнювати міжнародні відносини. Сьогодні ж актуальність реалізації права та її форм зумовлена низкою факторів, що безпосередньо впливають на життя як кожної окремої особи, так і українського суспільства загалом. Перший фактор, який вплинув на реалізацію прав – війна, яка, з одного боку, призвела до обмеження певних прав і свобод людини, а з іншого – стала «каталізатором» у пошуку можливостей відновлення справедливості для українського суспільства. Інший фактор окресленої проблематики пов'язаний із входженням України до європейсько-

* **Kleschenko Natalia**, Candidate of Juridical Sciences (Ph. D.)

го простору та процесами, що з цим пов'язані. Йдеться про гармонізацію національного законодавства із законодавством ЄС.

Водночас з реалізацією норм права актуальними є й питання, що стосуються їх класифікації. Зокрема, таке дослідження сприяє глибшому розумінню сутності правових явищ та їх упорядкуванню, уможливить встановити спільні та відмінні риси між різними формами реалізації права, чим допоможе розвивати юридичну теорію. Крім того, на сучасному етапі розвитку важливо знати, які форми реалізації права є пріоритетними та які механізми можна застосовувати.

Метою статті є визначення критеріїв класифікації реалізації норм права на сучасному етапі еволюції права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з реалізацією правових норм та її форм, не є новими для юридичної науки, адже почали досліджуватися ще з середини ХХ ст. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі науковці, як С. Бобровник, М. Гнатюк, С. Гусарев, М. Козюбра, В. Лемак, П. Рабінович, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Л. Пригара та ін. Однак, враховуючи сучасні реалії, потребують поглиблення проблеми класифікації форм реалізації норм права, що мають важливе теоретичне та практичне значення, адже здатні сприяти удосконаленню правозастосування й підвищити ефективність правового регулювання.

Виклад матеріалу. Розпочнемо з того, що норми права, в яких містяться загальнообов'язкові приписи, є результатом правотворчості, тобто владної форми діяльності держави. Проте фактичного існування правового припису недостатньо для того, аби суспільні відносини були врегульовані. Соціальна сутність права полягає в урегулюванні, впорядкуванні суспільних відносин, створенні необхідних умов для реалізації прав та інтересів окремої особи і нормального існування суспільства загалом. Тому ефективність правового регулювання суспільних відносин залежить не тільки від змісту норм, а саме від того, як ці приписи реалізуються. Тому після прийняття нормативно-правових актів акцент діяльності державних органів повинен бути перенесений на впровадження в суспільне життя їхніх приписів¹.

Правомірна поведінка як основний спосіб реалізації правових норм у суспільстві передбачає дотримання встановлених правових приписів суб'єктами права відповідно до вимог законодавства. Реалізація правових норм може полягати в здійсненні одного або кількох конкретних вчинків чи дій, може мати систематичний (періодична сплата підприємцем податків) або разовий прояв (звернення до суду).

У науковій літературі реалізація норм права розглядається як втілення приписів правових норм у діяльності суб'єктів права². Саме через реалізацію норм права досягаються різноманітні правові, політичні, економічні, соціальні цілі. Реалізовувати нормативні приписи означає втілювати через правомірну діяльність у життя волю законодавця, спрямовану на забезпечення правопорядку у суспільстві. В одному випадку – це активні позитивні дії суб'єктів,

наприклад, використання права чи виконання обов'язку, в іншому – бездіяльність, тобто стримування від здійснення протиправних дій. Тож правомірне поведження суб'єктів суспільних відносин реалізує норму права, неправомірне – порушує її.

У загальній теорії держави і права класифікація форм реалізації права вже склалася. Звернемося до основних її положень. Так, особливості реалізації норм права зумовлюються способом і методом правового регулювання – акцент робиться на дозволі, забороні та зобов'язанні як основних способах правового регулювання, що визначають форми реалізації норм права. І відповідно способи правового регулювання (заборона, зобов'язання і дозвіл) характеризують не стільки зовнішню форму реалізації норм права, скільки конкретні юридичні прийоми забезпечення правомірної поведінки. Тому реалізація норм права забезпечується такими методами, як: переконання; заохочення; примус тощо³. Відповідно до цього найбільш поширеним є поділ форм реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб'єктів. На цій підставі розрізняють такі форми реалізації: дотримання (суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права); виконання (суб'єкт виконує дії, до яких його зобов'язують приписи норми права); використання (суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує права, надані йому відповідно до приписів норм права); застосування (діяльність державних органів або посадових осіб, що спрямована на реалізацію норм права з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приписів. Розглянемо їх докладніше.

Дотримання норм права є формою реалізації норм права, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права. Якщо особа реалізує норму права свідомо, знаючи, що його зобов'язує норма з таким змістом, то йдеться про дотримання такої норми⁴. Дотримання можна розглядати як пасивну форму поведження суб'єктів у сфері правового регулювання, тому її юридичний характер не є яскраво вираженим, адже дотримання прав не фіксується та переважно здійснюється суб'єктом непомітно. Така форма реалізації ґрунтується передусім на мотивації: розумінні необхідності правової норми та внутрішньому переконанні суб'єкта, що така норма відповідає її цінностям і морально-етичним переконанням; страху перед санкцією, що передбачає правова норма; прагнення до стабільності та правопорядку тощо.

Виконання норм права – це форма їх реалізації, за якої суб'єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов'язують приписи норми права. Через виконання реалізуються зобов'язуючі норми права. Виконання норм права є активною поведінкою суб'єктів: вони чинять дії, до яких їх зобов'язують приписи правової норми, тобто виконують покладені на них правові обов'язки. Прикладом виконання норм права може бути неухильне виконання працівником своїх трудових обов'язків, що впливає з вимог трудового законодавства. Зазначимо, що в умовах воєнного стану виконання норм права

характеризується посиленням контролем з боку держави, особливо це стосується оборонної сфери.

Наступна форма реалізації норм права – використання. Ця форма являє собою використання суб'єктом своїх прав, наданих йому на основі правових приписів відповідно до власних потреб та інтересів. Використання може здійснюватися як активною (коли повноваження полягає у праві здійснювати певні дії, наприклад, при реалізації права обирати депутатів парламенту), так і пасивною (коли повноваження полягає в праві не робити певних дій, наприклад, при реалізації права на відпочинок) поведінкою суб'єкта. Така форма реалізації права відображає принцип свободи вибору та автономії особистості у правовій системі, адже дає суб'єкту самостійно вирішувати, як діяти в межах своїх прав. На відміну від дотримання і виконання зв'язаних з реалізацією заборон і юридичних обов'язків використання являє собою здійснення дій, що дозволяються правом. Саме через використання реалізуються уповноважуючі правові норми.

При цьому реалізація права у зазначених формах означає не тільки відсутність порушення правил, а й знання закону та участь у процесах, передбачених законом⁵.

Правозастосування є особливою формою реалізації права. В юридичній літературі воно визначається як владно-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що виражається у процедурно-процесуальних формах, полягає в реалізації юридичних норм щодо конкретних життєвих випадків і конкретних суб'єктів, для вирішення юридичної справи, у результаті чого виникають, змінюються, припиняються або відновлюються юридичні права та юридичні обов'язки сторін у цих справах. Основне соціальне призначення застосування правових норм полягає у створенні умов та забезпеченні здійснення інших форм реалізації норм права. Саме від якості та ефективності діяльності у застосуванні норм права в багатьох випадках залежить реальне втілення правових приписів у правовій дійсності, свідомо-вольових діяч людей⁶. Тобто застосування правових норм – це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах. З погляду формальної логіки це процес, який полягає у підведенні конкретного життєвого випадку під загальну правову норму, а також ухвалення на цій основі спеціального акта – акта застосування норм права.

Наступний критерій класифікації – за суб'єктним складом, за яким виділяють індивідуальну і колективну форми реалізації. Індивідуальна форма правореалізації полягає в можливості особи самостійно (в індивідуальному порядку) використовувати свої суб'єктивні права і виконувати покладені на неї юридичні обов'язки. Наприклад, ст. 45 Конституції України, що закріплює право громадян на відпочинок, може бути реалізована громадянином самостійно (шляхом сну); колективна форма потребує поєднання зусиль кількох суб'єктів. Наприклад, у ст. 36 Конституції України передбачає право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації.

Ця норма може бути реалізована лише в колективній формі. Сьогодні громадяни колективно реалізують право на свободу об'єднань, створюючи різні волонтерські організації для підтримки військових, переселенців та постраждалих від бойових дій, чим не лише реалізують власні права, а й наближають перемогу та відновлення країни.

Також форми реалізації норм права розрізняють залежно від ступеня активності та виділяють: 1) активну – коли суб'єкт права здійснює активні дії. Способами таких дій є використання дозволів (прав) або виконання обов'язків (сплата податків); 2) пасивна – коли суб'єкт права утримується від здійснення певних дій, за які встановлюється юридична відповідальність. Способом пасивних дій є дотримання заборон, а також використання дозволів (прав). Пасивна форма реалізації норм права властива також для дозвоільних норм, що закріплюють фізичні й духовні права і свободи особи (право на життя, честь, гідність, особисту недоторканність, свободу світогляду тощо)⁷. У сучасних умовах активна форма реалізації права може виражатися у волонтерській діяльності, службі у Збройних Силах України та територіальній обороні, поданні звернень і петицій. Пасивна може реалізовуватися через дотримання воєнного стану, ухилення від порушення закону, прийняття гуманітарної допомоги тощо.

Право може реалізовуватися як у конкретних правовідносинах, так і в загальній поведінці осіб, що дотримуються законів без необхідності укладати правочини чи звертатися до державних органів. Відтак виділяють класифікацію форм реалізації права залежно від участі у правовідносинах, а саме: 1) реалізацію права поза правовідносинами; 2) у правовідносинах. У першому випадку утілюються в життя норми, які встановлюють правовий статус і компетенцію суб'єктів права, а також норми, що фіксують природні права людини і громадянина (наприклад, реалізація права на свободу совісті, або права на недоторканність особи може відбуватися без вступу до відносин з іншими особами). Другий випадок є найбільш поширеним варіантом реалізації норми права. У такому випадку суб'єкти права реалізують норми права шляхом використання (управнений суб'єкт) і виконання (зобов'язаний суб'єкт)⁷ (наприклад, укладення трудового договору між роботодавцем і працівником). У цьому контексті відмітимо, що завдяки значному прориву у сфері цифровізації громадяни мають можливість отримувати послуги та реалізовувати деякі свої права у форматі онлайн (наприклад реєстрація бізнесу, зміна місця проживання, електронний суд). Підкреслимо, що Україна стала першою країною у світі, яка узаконила електронні паспорти й прирівняла їх до паперових у 2021 р., чим спростила доступ до багатьох сервісів та послуг.

Виділяють форми реалізації норм права залежно від порядку реалізації: 1) добровільна – суб'єкт права самостійно і добровільно реалізує норми, що надають йому дозволи (права), покладають на нього обов'язки і заборони (тобто здійснюється трьома способами – дотриманням заборон, виконанням обов'язків і використанням дозволів (прав)); 2) примусова – суб'єкт права

здійснює покладені на нього обов'язки у примусовому порядку⁸. Остання застосовується як крайній захід у разі порушення правових приписів і реалізується через заходи державного примусу через правоохоронні органи та судову систему, що забезпечує дотримання законності й правопорядку. Зазначимо, що сьогодні примусова форма має свої особливості, зокрема, реалізується в рамках спеціальної правової процедури (наприклад, у судовому процесі), застосовується з боку уповноважених державних органів, гарантує примусовий характер реалізації норм права навіть за відсутності згоди суб'єкта. Крім того, через військову агресію рф примусова реалізація права набуває особливого значення, адже діють спеціальні закони та нормативно-правові акти (наприклад, Закон України «Про правовий режим воєнного стану»), а примусові заходи можуть застосовуватися без попередження або з мінімальним інформуванням.

Така різноманітність класифікації форм реалізації права зумовлена різними факторами, зокрема багатогранністю правових норм, специфікою правових відносин, відмінністю в механізмах реалізації права та роллю держави в реалізації права, адже в одних випадках вона створює можливості для реалізації права (право на освіту, відпочинок), в інших – контролює його виконання та застосовує санкції у разі порушення (наприклад, у вигляді адміністративної, кримінальної відповідальності).

Така класифікація форм реалізації права має сталий характер і тривалий період часу цілком задовольняли потреби як науковців, так і практиків. Проте сучасні реалії вимагають поглибленого аналізу проблем реалізації права в умовах надзвичайного стану, наприклад правового режиму воєнного стану, що потребує введення в загальну теорію додаткового критерію – залежно від правового режиму, і виділити реалізацію норм права в умовах звичайного правового режиму, та в умовах надзвичайного стану (воєнний стан, пандемія тощо). Перший вид спрямований на забезпечення стабільності та захисту прав громадян. У разі ж надзвичайного стану пріоритетом стає охорона громадського порядку, національної безпеки, швидке реагування на кризові ситуації, що призводить до тимчасового обмеження прав і свобод. Особливу увагу держава приділяє виконанню громадянами військового обов'язку, трудової повинності, сплаті податків тощо.

Необхідність введення зазначеного критерію передусім зумовлена потребою удосконалення правозастосування, адже класифікація дає змогу виокремити специфічні механізми реалізації права, що сприяє точнішому вибору засобів правозастосування в конкретній ситуації. Крім того, виокремлення ще одного критерію, зумовленого реаліями сьогодення, сприятиме глибшому науковому аналізу, виявленню закономірностей та особливостей їх використання, що надасть можливість суб'єктам права правильно використовувати ті чи інші правові інструменти залежно від конкретних обставин.

Сьогодні реалізація права знаходиться у динаміці та адаптації до реалій, які зумовлені війною, реформами та міжнародними зобов'язаннями. При

цьому, незважаючи на воєнні виклики, Україна продовжує розвиватися та удосконалювати форми реалізації прав. Для подальшого розвитку важливими є цифровізація, підвищення правової культури населення, ефективність судової системи та забезпечення покарання за правопорушення, що допоможе зміцнити правопорядок та післявоєнну відбудову.

Висновок. Реалізація права є ключовим елементом функціонування правової системи, оскільки саме через неї право набуває реального впливу на суспільні відносини. Реалізовувати нормативні приписи означає втілювати через правомірну діяльність у життя волю законодавця, спрямовану на забезпечення правопорядку в суспільстві. В умовах воєнних викликів та євроінтеграційних процесів окреслені у статті форми реалізації права мають свої особливості, зумовлені необхідністю забезпечення національної безпеки, захисту державного суверенітету та євроінтеграційними процесами. Різноманітність критеріїв класифікації дає змогу глибше зрозуміти механізми правового регулювання та їх вплив на суспільні відносини, а також створювати більш ефективні правові норми, враховуючи їх практичну дію, що сприятиме адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Враховуючи сучасні реалії, убачається доцільним введення додаткового критерію в загальну теорію держави і права – залежно від правового режиму, в якому виділити реалізацію норм права в умовах звичайного правового режиму (де правові норми спрямовані на забезпечення стабільності та захисту прав громадян), та в умовах надзвичайного стану (воєнний стан, пандемія тощо), коли пріоритетом стають охорона громадського порядку, національної безпеки, швидке реагування на кризові ситуації, що призводить до тимчасового обмеження прав і свобод. Отже, не лише теоретично можливо осмислити механізми правового впливу, а й на практиці підвищити ефективність правозастосування, що сприятиме розбудові правової держави та післявоєнному розвитку суспільства.

1. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 30.
2. Великий енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл і доповн. Київ: Юридична думка, 2012. С. 783.
3. Пендіора М. М. Теорія держави та права. Курс інтерактивних лекцій. Київ: 7БЦ, 2023. С. 236.
4. Юхимюк О. Дотримання як форма безпосередньої реалізації норм права. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 32–35.
5. General Theory of Law and Development, *Cornell International Law Journal*. 2017. Vol. 50. No. 3. Article 2. С. 446.
6. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 307.
7. Теорія держави і права: навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Я. О. Тицька, Н. В. Атаманова, Н. Б. Арабаджи. Міжнародний гуманітарний ун-т, 2021. С. 135.
8. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришина, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.

References

1. Lehka O. V. Realizatsiia norm prava: teoretyko-pravovi aspekty. *Pravo i suspilstvo*. 2012. № 1. S. 30.
2. Velykyi entsyklopedychnyi slovnyk / za red. Yu. S. Shemshuchenka. 2-he vyd., pererobl i dopovn. Kyiv: Iurydychna dumka, 2012. S. 783.
3. Pendiura M. M. Teoriia derzhavy ta prava. Kurs interaktyvnykh lektsii Kyiv: 7BTs, 2023. S. 236.
4. Iukhymiuk O. Dotrymannia yak forma bezposerednoi realizatsii norm prava. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2013. № 1. S. 32–35.
5. General Theory of Law and Development, *Cornell International Law Journal*. 2017. Vol. 50. No. 3. Article 2. S. 446.
6. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof., akad. NAPrN Ukrainy O. M. Bandurky; MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv, 2018. S. 307.
7. Teoriia derzhavy i prava: navchalnyi posibnyk / Krestovska N. M., Matvieieva L. H., Tytska Ya. O., Atamanova N. V., Arabadzhy N. B. Mizhnarodnyi humanitarnyi un-t, 2021. S. 135.
8. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk / O.V. Petryshyn, S. P. Pohrebniak, V. S. Smorodynskiy ta in.; za red. O. V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo, 2015. 368 s.

Kleschenko Natalia. Classification of forms of realization of law: essential and meaningful dimensions

Introduction. *Given the need to ensure justice and law and order in society, issues related to the implementation of law are always relevant, because it allows to ensure the rule of law, protect the rights, freedoms and legitimate interests of citizens, support democratic processes in the state and strengthen international relations. Currently, the relevance of the implementation of law and its forms is due to war, because it is a guarantee of protecting sovereignty, citizens' rights and restoring justice. Another reason for the actualization of the outlined issues lies in the field of reforming various social spheres associated with the renewal and change of legislation in connection with European integration processes. And for the completeness of research in these areas, it is necessary to carry out a scientific search in various areas of the implementation of law, including the classification of its forms.*

The aim of the article. The purpose of the article is to characterize the classification series of norms for the implementation of law at the current stage of development.

Results. *Lawful behavior is the main way to implement legal norms in society, which involves compliance with established legal regulations by subjects of law in accordance with the requirements of the law. The implementation of legal norms may consist in the performance of one or more specific acts or actions, may have a systematic (periodic payment of taxes by an entrepreneur) or a one-time manifestation (appeal to the court).*

In the scientific literature, the implementation of legal norms is considered as the implementation of the prescriptions of legal norms in the activities of subjects of law. To implement regulatory prescriptions means to implement through lawful activity the will of the legislator aimed at ensuring law and order in society. In one case, these are active positive actions of subjects, for example, the use of a right or the fulfillment of a duty, in another – this is inaction, that is, deterrence from committing illegal actions.

In the general theory of state and law, there are various classifications of forms of law implementation. The most common is the division of forms of law implementation by the nature of the actions of law-enforcing subjects. On this basis, the following forms of implementation are distinguished: compliance (the subject does not commit actions prohibited by the provisions of law); execution (the subject performs actions to which he is obliged by the provisions of the law); use (the subject, in accordance with

his interests and needs, uses the rights granted to him in accordance with the provisions of the law); application (the activities of state bodies or officials aimed at implementing the norms of law in order to resolve a specific case by issuing individual legal regulations).

The next classification criterion is by subject composition, according to which individual (consists in the ability of a person to independently use his subjective rights and fulfill the legal obligations imposed on him) and collective forms of implementation (requires the combination of efforts of several subjects) are distinguished. Forms of implementation of the norms of law are distinguished depending on the degree of activity and are distinguished: 1) active – when the subject of law performs active actions; 2) passive – when the subject of law refrains from performing certain actions for which legal liability is established. The next criterion is depending on participation in legal relations, according to which: 1) implementation of the right outside legal relations; 2) in legal relations.

Depending on the order of implementation, there are: 1) voluntary – the subject of law independently and voluntarily implements the norms that grant him permissions, impose obligations and prohibitions on him; 2) compulsory – the subject of law carries out the obligations imposed on him in a compulsory manner.

Conclusions. The implementation of law is a key element of the functioning of the legal system, since it is through it that the law acquires a real impact on social relations. To implement regulatory provisions means to implement the will of the legislator aimed at ensuring law and order in society through lawful activity. The diversity of the classification series allows for a deeper understanding of the mechanisms of legal regulation and their impact on social relations, as well as to create more effective legal norms taking into account their practical effect. Thus, it is not only theoretically possible to comprehend the mechanisms of legal influence, but also to increase the effectiveness of law enforcement in practice, which will contribute to the development of a rule of law and the stable development of society.

Key words: law implementation, forms of law implementation, compliance with law, execution of law, use of law, application of law.